Egy százéves klasszikus

Adolf von Harnack: A kereszténység lényege
(Osiris Kiadó, Budapest, 2000.)

Adolf von Harnack 1899/1900-as tanév téli szemeszterében a Berlini Egyetemen elhangzott előadásait először 1906-ban vehette kezébe magyar nyelven is az olvasó. Rácz Lajos sárospataki tanár fordítása óta eltelt idő, de még inkább a mű teológiai jelentősége tette szükségessé Harnack könyvének újbóli megjelentetését. Az új fordítást a Chr. Kaiser kiadó gondozásában 1999-ben megjelent, Trutz Rendtorff mintegy 19 oldalas bevezetőjével ellátott kiadás alapján Szathmáry Lajos készítette.

Harnack könyve első megjelenése után több mint száz évvel sem veszített semmit aktualitásából. Hiszen az újkortól kezdődően a szellemtörténet egyik jellegzetes kérdésfelvetése, hogy a változó eszmék saját rendszerükben miként értelmezik a vallás szerepét. Harnack munkájában ezért olyan örök kérdésre keres feleletet, mely minden kor emberétől sajátosan vár választ. Sajátosan, mivel a szerző a változó történelmi és kulturális kontextusban keresi a változatlant. Azt, ami a történelem felgyorsult sodrású folyamában mindig egyformán jelen van, ami nem a parton – a változástól elkülönítve –, hanem magában a változásban ismerhető fel, ami együtt halad velünk. Másként: a kereszténység nem külső megfigyelője a világ változásának, hanem a változás mindennapi tapasztalatához tartozik. Az evangélium örök érvényű igazságokat foglal magában, de történetileg változó formában.

A könyvhöz készült bevezetés mottója a mű rövid foglalataként utal erre: „Örök érvényű tartalmak történetileg változó formában." Hiszen a szerző célkitűzését, a kereszténység lényegének bemutatását történeti szempontból kívánja megvalósítani. S ahogyan az első kiadás előszavában írja: „Ezzel együtt jár az, hogy a jelenségek lényegi és maradandó magvát akkor is fel kell ismernünk, ha durva formák rejtik, hogy meg kell tisztítanunk és érthetővé kell tennünk azt." Ez azonban történeti feladat. Mindennek – Harnack véleménye szerint – egyik döntő előfeltétele az az állítás, hogy mindaz, ami az ember és amit az ember birtokolhat, a történelemből fakad és a történelembe beágyazottan van számunkra jelen. Ez alól a vallás sem mentes. Fontos azonban meglátnunk: Harnack gyakran idézett kijelentése szerint a kereszténység nem egy a pozitív vallások közül, hanem maga „a vallás". Ennek megfelelően két fő részre osztja a szer-

ző munkáját, beszél az evangéliumról magáról (tartalom) és az evangéliumról a történelemben (forma). Az evangélium azonos Jézus üzenetével.

Jézus üzenetének három jelentékeny aspektusát különbözteti meg és emeli ki. Először Isten országát és annak eljövetelét. Isten atyaságát és az emberi lélek végtelen méltóságát, a nagyobb igazságosság és a szeretet parancsolatát. De egyúttal hangsúlyozza annak tényét, hogy „...valamennyi témakör olyan, hogy magában foglalja az igehirdetés teljes tartalmát, ezért ez valamennyi keretében teljes egészében bemutatható. Isten országa a szent Isten uralma az egyes ember szívében." E hármas felosztás olyan hermeneutikai kulcs Harnack kezében, mely nem engedi sablonokba zárni Jézus üzenetének tartalmát, azaz „dogmatizálni" azt, hanem a látásmódok sokféleségét biztosítja, úgy ahogyan az az evangéliumokban történetileg is formát nyert. Ezért a lényeg nem pontosan, történetkritikai módszerekkel körülhatárolható „objektum", hanem „evangélium az evangéliumokban".

Jézus prédikációi az egyes ember lelkének értékét hangsúlyozzák és ezen prédikációkon keresztül határozható meg az evangélium kapcsolata az egyes emberrel. Harnack vizsgálódásának tárgya hat fő területre terjed ki: az aszkézisre, a szociális kérdésekre, a világi rendre, a kultúrára, a krisztológiára és a hitvallásra. E hat kérdés alapján kívánja bemutatni Jézus igehirdetésének legfőbb jellegzetességeit, s majd kora protestantizmusát újszerű összefüggésekben láttatni. Így a szerző írásának gondolatait a következő meghatározás köré rendezi el: „El kell utasítanunk azt, hogy az evangéliumot a világ tagadásaként értsük." Hiszen az evangélium a megbocsátásról szóló örömhír, a könyörület és bűnbocsánat üzenete az adott kultúrán belül.

Az előadások második nagy egysége a keresztény vallást ábrázolja főbb momentumainak bemutatásán keresztül, tehát az evangélium útját a történelemben. Az apostoli kornál kezdi a bemutatást, ahol is a közösséget három mozzanat jellemezte: Jézus élő Úrként való elismerése, a vallás eleven megtapasztalása mindenki által és a szent élet, amelyet „Krisztus közeli visszatérésére irányuló várakozás tölt be." Gondolatmenetének következő tézise, hogy a keresztény vallást Pál apostol emelte ki a zsidóság keretéből. Itt Harnack Pál „hermeneutikájának" rövid foglalatát kínálja négy pontban összegezve. Utal arra, hogy először az apostol értelmezte az evangéliumot a megváltásról és a jelenlévő üdvösségről szóló üzenetként. Másodszor bemutatja: Pál számára az evangélium olyan új valóságként jelenik meg, amely megszünteti a törvényt. Harmadszor az új vallás az „egyes ember és ezért mindenki sajátja". Végül pedig ő az aki, „nyelvet kölcsönöz" az evangéliumnak, hogy az minden ember számára érthetővé válhasson. Összegezve Harnack Wellhausennek azt a véleményét képviseli, miszerint Pál volt az, akinek révén az Isten országáról szóló evangélium Jézus Krisztusról szóló evangéliummá vált.

A következőkben a katolicizmus kialakulását tárgyalja, mégpedig a második század történéseire koncentrálva. Ekkor az eredeti lelkesültség kimerült, és létrejött a „törvény és a külső formák jegyében álló vallás." Továbbá a 2. század egyháztörténetének legjelentősebb tényeként említi az evangéliumnak a görög szellemmel történt egybefonódását, a görög filozófiával, közelebbről is a platonizmussal. Ennek eredménye volt az a felismerés, hogy a Krisztusban megnyilvánuló isteni a logosz, azaz a Messiás a Lo-

gosz. „Ez az azonosítás metafizikai jelentősséggel ruházott fel egy történelmi tényt, egy térben és időben megjelent személyt bevont a kozmológia és a vallásfilozófia terébe." Ennek következménye lett Harnack szerint a Krisztusra vonatkozó elgondolások vallásfilozófiává formálódása. Ám nem biztos – folytatja Harnack –, hogy a „Logosz megjelent közöttünk" kijelentés olyan lelkesültséget váltott ki, mely ahhoz az Istenhez vezetett, akit Jézus Krisztus hirdetett. A szerző szerint mégsem itt keresendő az a nagyszabású változás, amely ebben a korban bekövetkezett, hanem a gnoszticizmus térnyerésében. Hiszen ez késztette arra az egyházat, hogy „...szilárd formák és törvények keretébe ágyazza tanítását, kultuszát és életmódját, s hogy kizárjon mindenkit, aki nem fogadja el engedelmesen ezeket." Kérdés azonban: vajon e változások közepette meg tudott maradni az evangélium? Ezután következik a keresztény vallás bemutatása: a görög katolicizmuson, a római katolicizmuson és a protestantizmuson belül. Ez utóbbi „vallás" a legdominánsabb, hiszen „a keresztény vallás történetében a reformáció óta nem jelent meg új korszak." Harnack úgy véli, hogy a reformáció oly módon alakította át a teológiát és az egyházat, hogy az evangélium ismét „önmagává válhatott".

Harnack ezen előadásait azonban teljes munkásságában elhelyezve kell és szabad értelmeznünk. Mint más műveiben is, a kereszténységnek a modern kultúrában való beágyazottságát kívánja felmutatni. Ennélfogva a kereszténységet egyszerűen evangéliumként értelmezi és néhány feladhatatlan tételre redukálja. Ezáltal úgy tűnhet: Harnack a 18. századi felvilágosodás követőjévé válik („A kereszténység lényege" kifejezést először 1780-ban Semler használja). A vallás historikus szemléletéhez Harnack könyvében konzekvensen ragaszkodik, egészében kívánja kiemelni a kereszténység történetéből mindazt, ami az evangélium. Nem filozófusként jár el, hanem történeti kérdésfeltevések során, a szétválasztás módszerével próbálja megtalálni a „magot", a „lényeget".

A könyv hatalmas visszhangot váltott ki. Sok ellenirat jelent meg. Leginkább azt vitatták – főleg „ortodox" teológusok –, hogy elutasítja, illetve megcsonkítja a krisztológiai és a Szentháromságról szóló dogmákat. A könyvet Adolf von Harnack teológiájának foglalataként is tekinthetjük, de egyúttal egy fontos dokumentuma az úgynevezett „kultúr-protestantizmusnak". Adolf von Harnack előadássorozatát a következő sorokkal zárja: „Uraim! A vallás, azaz Isten és a felebarát szeretete ad értelmet az életnek. A tudomány erre nem képes. Higgyék el, tulajdon tapasztalatom alapján mondom ezt, én, aki harminc éven át komolyan foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel. A tiszta tudomány kivételesen nagyszerű dolog, s jaj annak, aki lebecsüli azt, vagy elnyomja magában a tudás vágyát! Ám a honnan, hová és miért kérdésére a tudomány ma éppoly kevéssé ad választ, mint két- vagy háromezer évvel ezelőtt. Tényeket tár fel előttünk, ellentmondásokat leplez le, [...] arról azonban semmit sem árul el, hol és miként kezdődik a világ és önnön életünk íve, [...] sem arról, hová is vezet."

Orosz Gábor Viktor

Lindbeck könyvéről

George A. Lindbeck: A dogma természete. Vallás és teológia a posztliberális korban. (fordította: Ittzés Gábor, Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1998.)

A 20. század második felének – önmagát jobb híján posztmodernnek nevező – építészeti irányzatától a kultúra más területein élő jó néhány művészeti és tudományág is kedvet kapott, hogy eltérő szándékaik összegzésére – saját önértelmezésükre hirdetett moratóriumként – addigi jellegük *posztosított* elnevezésével tegyenek kísérletet. Tettüket indokolta Thomas Kuhn kb. ezzel egyidőben megszülető felfedezésének, a tudományfejlődés paradigmatikus elméletének népszerűsége is, amely szakított saját töretlen és egyenes vonalú fejlődésébe vetett hitével, és a tudományos gondolkodás előrelépésének újabb, modern utáni modelljét fogalmazta meg. Az így létrejövő poszt-hagyományos világszemlélet egyre kevesebbet törődött saját megrendíthetetlen megalapozásával, és egyre nagyobb kedvét lelte a környező színes világhoz való viszonyának elemzésében.

A teológiában ez a szándék, a hangsúlyosan filozófiai alapokon nyugvó (vagy ennek különböző hagyományaival jellemzően szembehelyezkedő) *posztmodern* teológia mellett, a '80-as évek Yale Egyetemének szellemiségében gyökerező *posztliberális* teológia formájában is testet öltött. Az általános gyakorlattól eltérően ez a szellemiség a teológiát nem annak pl. Eliade által kidolgozott vallási jellegére alapozza (amelynek felhasználásával minden konkrétan létező vallás egy közös pontba vezethető vissza és legalábbis ilyen alapon együtt tárgyalható), hanem kiemelt figyelemmel van minden tárgyalt vallás saját közegére, amelyen *belül* maradva kívánja megérteni azok lényegét is. Ebben az értelmezésben sokkal lényegesebb szempont egy-egy vallás szociológiai vagy antropológiai közege és a szent szövegek közvetlen szövegi életterükben betöltött funkciója, mint azok megszokott teológiai-módszertani elemzése és értelmezése.

Hogy a posztliberalizmus megértéséhez mennyire félrevezető volna az elnevezéséből kiindulni, arra az irányzatalapító George A. Lindbeck egy gondolata szolgálhat például: „Akár »posztmodernnek«, »posztrevizionistának« vagy »posztújreformátorinak« is hívhatnánk azt a fajta teológiát [...], de a posztliberális tűnik a legjobbnak, mivel a kérdéses teológia időben a liberális módszert fémjelző tapasztalati-expresszív megközelítés után következik."

Az idézet a szerző leghíresebb és egyben az irányzat névadó fejezetét is tartalmazó könyvéből, a *Dogma természeté*ből való (183. o.), amely könyv a Hermeneutikai Kutatóközpont kiadásában (Ittzés Gábor fordításában) immár negyedik éve magyarul is olvasható.

A Karl Barth teológiájára (221. o), Aquinói Tamás vallási nyelvről alkotott felfogására (110. kk. o.), Alasdair McIntire, Kuhn és Wittgenstein filozófiájára épülő posztliberalizmus arculatának alakítói közt találjuk a szociológus Peter Bergert, az antropológus Clifford Geertz-et és az irodalmár Auerbachot, legismertebb teológus képviselői közt Hans Freit, Brevard Childs-t. Amíg az ökumenikus párbeszédnek elkötelezett Lindbecket elsősorban a dogmák ökumenikus értelmezését is lehetővé tevő, „gyakorlatilag hasznos„ szabályelmélet megalkotása érdekli, Frei és Childs a narratív és kánonkritikai elméletek kidolgozása révén vált ismertté. Ahogy műveikből kiderül, a

posztliberalizmus újult erővel lát neki a Biblia integritásának újbóli felfedezéséhez és új megvilágításba helyezéséhez. Jól rajzolódik ki ez a szándék az irányzat egy képviselőjének soraiban (*Outler*, Albert, C.: A posztliberális hermeneutika irányában; in: *Paradigmaváltások a Biblia értelmezésében.* Hermeneutikai füzetek I., Budapest,1994.) „Emlékszem a két évtizeddel ezelőtti gyakori konferenciák egyikére, amikor az idős Abraham Heschel és én egy asztalnál foglaltunk helyet. A tekintélyes rabbi jórészt csendesen ült, ám a végefelé szinte vágyakozva beszélni kezdett: *Mindig is rejtélyesnek tűnt előttem, hogy önök látszólag nagyon ragaszkodnak a Bibliához, és mégis pogány módon bánnak vele. Mindannyiunk számára, akik komolyan szeretnénk venni a Bibliát, az jelenti a nagy kihívást, hogy hagyjuk: tanítson meg bennünket saját lényeges szempontjaira, azután gondolkodjunk* ***velük*** *ahelyett, hogy csak* ***róluk*** *gondolkodnánk.* Akkor ez ... furcsa megjegyzésnek tűnt... Mégis, ahogy teltek-múltak az évek, azt kezdtem gondolni, hogy amit hallottunk, abban a hermeneutikai megközelítés vázlatát kaptuk, mely egyre fontosabb a posztliberális korban."

A Dogma természetében Lindbeck számára ugyanilyen nyomon követhetően van kiemelt szerepe a Bibliának, amikor azt a vallásos nyelv kialakulásának elsődleges forrásává és normájává teszi. Kánon és narratíva rendkívül lényeges szempontok az általa kifejlesztett „nyelvi-kulturális" megközelítésben. Véleménye szerint az emberiség semmilyen közös tapasztalattal nem rendelkezik, amely a nyelvvel átszőtt kultúrán kívül létezne, vagyis amennyiben tapasztalatról beszélhetünk, ezt csak a tradíciók nyelvi-kulturális közvetítésének elsődlegességét kiemelve tehetjük meg. E tradíció tehát történelmileg hagyományozódik, és közvetítésére a narratíva a megfelelő eszköz.

Lindbeck paradigmákként különbözteti meg a dogmák felfogásának *propozicionális-kognitív, tapasztalati-expresszív* és *nyelvi-kulturális* módjait, és fő törekvése, hogy a nyelvi-kulturális értelmezés elméleti és gyakorlati hasznosságát elsősorban a liberalizmust jellemző tapasztalati-expresszív modellel szemben emelje ki. Rendszere korántsem zárja ki a tapasztalatot a vallási életből, de – ellenpéldaként Lonergant választva – igyekszik megmutatni, olykor csaknem retorikusan, hogy nem a feltételezett közös tapasztalat nyilvánul meg a különböző vallásokban, hanem a vallási rendszerek *a priori*ként teszik lehetővé a tapasztalatok átélését, illetve kulturális és intézményes szinten differenciálódását. (62. o.) „Szabatosabb szaknyelven szólva, a vallásokat úgy is felfoghatjuk, mint egyfajta kulturális, illetve nyelvi keretet vagy közeget, amely az élet és gondolkodás egészét alakítja. ...egy olyan kifejezésmódhoz hasonlít, amely lehetővé teszi a valóság leírását, a hitek megfogalmazását és a belső magatartások, érzések és érzelmek megtapasztalását. Mint egy kultúra vagy nyelv, a vallás is közösségi jelenség, mely alakítja az egyének személyiségét, és elsősorban nem ezeknek a személyiségeknek a megnyilatkozása."

Lindbeck könyve jó szívvel ajánlható azoknak, akiknek van „posztliberális hajlamuk", azaz akik – a könyv kulcsszavaként megjelölhető *intratextualitás* értelmében – szívesen elolvasnák vagy megismernék a módját, hogy a „bibliai világban feloldják a mindenséget" (222. o).

Béres Tamás

Megölelnél-e egy csetniket?

Miroslav Volf: Ölelés és kirekesztés – Teológiai vizsgálódás az azonosság, a másság és a kiengesztelődés tárgykörében.
(fordította: Pásztor Péter. Harmat Kiadó, Budapest, 2001.)

Múlt tavasszal a LEST (Leuven Encounters for Systematic Theology) III-ról, egy rangos nemzetközi konferenciáról beszélgettem a szervező egyetem egyik újszövetséges professzorával. „Nem veszek részt a teljes programon, csak néhány biblikus témájú előadáson – mondta – és természetesen meghallgatom Miroslav Volfot." Szégyenkezve próbáltam úgy tenni, mint aki tudja, ki is ez a híres Volf professzor. Méginkább szégyenkeztem, amikor láttam, hogy Volf előadásának estéjén zsúfolásig tölti a hallgatóság a főelőadásokhoz használt, amúgy kényelmes méretű ötszázfős aulát, és hallottam, ahogy a szervezők bemutatják a híres Miroslav Volfot, aki a Yale Divinity School professzora és... hol is lehet ez a titokzatos Osijek? Ja, igen: az eszéki teológia tanára.

Miroslav Volf Eszék után az Egyesült Államokban tanult, majd Jürgen Moltmannál doktorált és habilitált Tübingenben, később a heidelbergi egyetem, a Duke és a Yale professzori meghívása közül választhatott. A nemzetközi teológiai színtérre most magyarra fordított könyve, az 1996-os *Ölelés és kirekesztés* jelentette a belépőjét. Olyasmiről ír itt, ami minden kortárs teológust élénken foglalkoztat, s úgy tud hozzászólni a problémához, hogy saját kontextusa, egyéni meghatározottságai – a háborús posztjugoszláv helyzet, a keleti kereszténységgel való testközeli kapcsolat, a pünkösdista felekezeti háttér – nem a hiányosságok afféle mentségeként tűnnek fel nála, hanem teológiájának fontos forrásaiként.

Jürgen Moltmann ajánló soraiban a „politikai teológiák" közé sorolja Volf művét. Ez a Moltmann és Johann Baptist Metz nevével fémjelzett, a hatvanas évek végén indult teológiai áramlat bizonyos értelemben az összes mai felszabadítási, feminista, womanista stb. teológia előde. Ezeket az irányzatokat szokás összefoglalóan „felszabadítási teológiáknak" nevezni. Volf azonban nem alkalmazza magára a „felszabadítási teológus" terminust. A politikai teológiából kifejlődött csoportok ugyanis a nyolcvanas évek végén egyfajta válságba kerültek, számos alapfogalmuk megkérdőjeleződött. Volf az *Ölelés és kirekesztés*ben az alapjaitól akarja újra végiggondolni e teológiák nagy kérdéseit – s még nem világos, hogy ahova jut, hogyan viszonylik majd a felszabadítási teológiák mai, új hajtásaihoz.

Az *Ölelés és kirekesztés* élesen, pontosan kérdez – talán érdemes kérdések formájában adni ízelítőt könyvének tényleges tartalmából. A jelen ismertetés címeként kiemelt kérdés mellett ilyen problémákkal küzd: Lehet-e igazságtételről beszélni a kölcsönös sérelmek hosszú történetével a hátunk mögött – Horvátországban, de talán bárhol a világon? Mindvégig szolgálja-e ez emlékezés a megváltást és kiengesztelődést, vagy egy ponton túl akadálya lesz? Szükségszerű türelmetlenséghez vezet-e a nagy monoteista kultuszok logikája? Univerzalista-e Isten?

A kérdések súlyosak, szorongatóak. Volf, aki maga is átélte a jugoszláviai háborúk egy részét, a barátságok szétszakadását s a menekülést, ehhez illő keménységgel és súllyal teszi fel őket. Mégis, a stílusa nem szorongó, inkább levegősen tiszta. Rette-

netes tömegű irodalmat dolgoz fel a filozófia, szociológia, pszichológia, politikatudomány, biblikus és szisztematikus teológia területéről, de a könyv hangulata mégis egy kerti ünnepségre emlékeztet, ahol részt vesz Kundera és Toni Morrison, Zygmunt Baumann és Clifford Geertz, Foucault és Judith Butler, továbbá arab politológusok és indián kultúrfilozófusok, de benéz Tillich és Aquinói is. Volf oda-odalép egy vendéghez, bemutatja nekünk, megszólaltatja néhány fontos témában, s rövid eszmecsere után továbbsétál. Stílusa művészien szép, könnyedén váltogatja, kombinálja a köznyelvi és filozófiai, bibliai és politológiai fogalmakat – s a pompás fordítás mindezt el is juttatja hozzánk.

A garden party képe mellé azonban el kell helyeznünk egy más természetű képet is. A bibliai szövegeket Volf egészen más módon használja: beléjük fészkeli magát, építkezik, nyelvet csinál magának belőlük. Biblia-használatában valamiképpen hű marad gyökereihez – s teszi ezt olyan sikeresen, hogy egyébként fundamentalizmusra hajló körökben is elfogadásra talál –, másrészt nyitni tud színvonalas kortárs exegéták felé. Központi metaforája, az ölelés is bibliai eredetű. A képek, melyeket egybefoglal benne: a kereszt kitárt karja, József testvéri ölelése (1Móz 45), Isten mint gyerekét átölelő anya (Ézs 49,15), és a tékozló fiait átölelő apa. Ez az ölelés magában foglalja az újjáteremtés gesztusát is.

Az alábbiakban gondolatmenetének egy szálát emelem ki és kritizálom. A felszabadítási teológiák egyik első, nagyhatású (és sokszor támadott) tétele a *döntés a szegények mellett*. Az elnyomás és kizsákmányolás világában az ember nem lehet semleges, döntenie kell, hogy az elnyomás vagy a szegények és elnyomottak szemszögét teszi-e magáévá, ha Bibliát olvas és prédikál, hogy osztozik-e a szegényekkel szegénységükben és felszabadításért vívott küzdelmükben. A szegények melletti döntés egyszerre hermeneutikai és politikai döntés tehát, mely szorosan összekapcsolódik egy szűk értelemben vett teológiai állítással: *Isten különleges szeretettel* fordul *a szegények felé*, minden ember közt különösen szívén viseli annak a sorsát, akit az emberi társadalmak kirekesztenek és elhallgattatnak. Ez a kettős tétel – döntés a szegények mellett, s Isten különös szeretete a szegények iránt – akkor vált problematikussá, mikor újabb és újabb csoportok jelentkeztek a „szegény", a „szegények legszegényebbje" címért, és sokuk éppen más szegények közvetlen elnyomásától szenvedett: színes bőrűek a fehér szegényektől, szegény asszonyok a szegény férfiaktól, és így tovább. Ki hát a szegény, aki mellett döntenünk kell? (Ez a fordulat érthető úgy is, mint a felszabadítási teológiáknak, mint modernista diskurzusoknak a szembesülése a posztmodern problematikával.)

Az *Ölelés és kirekesztés* térségünk tapasztalatai alapján tágítja tovább a kérdést. Európának ebben a részében szinte mindenki elnyomottnak, a történelem kifosztottjának tudja magát, minden etnikai vagy társadalmi csoportnak megvan a maga történelmi sérelemlistája. Az ezekre alapozó politika, az egyes csoportok narratíváit abszolutizáló teológia csak a bűnök és szenvedések spirálját építi tovább. De hogyan lehet mindebből kiutat találni? Itt a gondolatmenet a felszabadítási teológiák egy másik kulcsproblémájával, az „elnyomó felszabadításának" kérdésével is érintkezik.

Volf az identitás és a „másik" fogalmának pontosítása útján remél válaszra találni.

Pál szavai – „mostantól tehát nem én élek, hanem a Krisztus él bennem" – alapján fejti ki, mit jelent a keresztény ember önazonossága a világban: egyfajta finom, szeretetteli, de okos távolságtartást mindattól, amik vagyunk, ami vagyunk, és odaadást, elfogadást a hozzánk tartozó, bennünk élő másik iránt. Ezzel, szándéka szerint, megőrzi a szegény, kirekesztett, marginalizált melletti döntés lehetőségét anélkül, hogy a sokrétű emberi társadalmat egy durva duális ellentétre redukálná.

A „hozzánk tartozó másik" gondolatában tulajdonképpen két szálat fog össze. Egyrészt felhasználja a kortárs „kapcsolati" feminista teoretikusoknak, elsődlegesen Carol Gilligannak a modern individualista emberfogalomra vonatkozó kritikáját. Az ember azonosságát, hangsúlyozza Gilligan, a másokkal való kölcsönviszony alakítja, a hozzánk tartozó mások által leszünk azok, akik vagyunk. Az igazságosság csak ebben a keretben, a kölcsönös függésünk komolyan vétele által lesz valóban értékké. Volf másik szála a mai angolszász exegézis kulturális antropológián tájékozódó iskolájából ered. A Biblia ugyanis egy olyan világ szülötte, ahol az identitás – még – a társadalmi beágyazottság, családi kapcsolatok és megbecsülés eredőjeként jön létre. Ez a premodern antropológia sok azonosságot mutat a Gilligan által sürgetett új emberképpel. Volf a biblikus szemlélethez tűnik visszatérni – megerősítve a kapcsolati feminizmus tételeivel – a Tékozló fiú (Tékozló apa, Két fiú) példázatának magával ragadó teológiai exegézise során. Csakhogy ez a visszaút túl könnyű megoldás. Egy mai keresztény antropológia az individualizmusnak nem félretolásán, hanem kritikus, mély feldolgozásán kell alapuljon. Másrészt a Szentírás maga is részes az antropológiai individualizmus kialakulásában. Az Ó- és Újszövetségben sokféle módon, de újra meg újra hangsúlyozódik: hiába vet meg egy embert mindenki, ha Isten előtt igaza van, Isten ítélete független e világ véleményétől, tehát az embert minden más kapcsolat felett határozza meg istenkapcsolata. Az individuumot a kapcsolatnak alárendelő antropológia, úgy vélem, itt csapdába fut.

Vajon egy igazi kelet-közép-európai felszabadítási teológia kezdete ez, a felszabadítás teológiáinak meghaladása, vagy tévút? S ha tévút, nincs-e igaza mégis legalábbis az irány kijelölésében? Nagy érdeklődéssel tekintek a kötet magyar visszhangja, hazai kollegáink véleménye elé, s azt is remélem, a következő években alkalmat teremthetünk arra, hogy ezt a kiemelkedő teológust a hazai teológiai fórumok egyikén személyesen is vitapartnerünkként üdvözölhessük.

Andorka Eszter

„Isten dicsőségéért, ez szegény magyar haza szabadságáért"

(Rendezvények és könyvek Lorántffy Zsuzsanna évfordulóján)

Medgyesi Pál Lorántffy Zsuzsannáról írt sorait választottam a fejedelemasszonyra emlékező írásom címéül. 2000-ben, a magyar államiság és a kereszténység millenniumára emlékező ünnepségek között örömmel fedezhettük fel a Lorántffy Zsuzsannát köszöntő rendezvényeket. A határon belül ezek közül a legjelentősebbek szeretett városában, Sárospatakon voltak. Az itteni megemlékezéseket a Rákóczi–Lorántffy örökséget tu-

datosan vállaló és ápoló két intézmény, a Sárospataki Református Kollégium és a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma szervezte. Utóbbi két jelentős rendezvénynyel és három kötettel köszöntötte az évfordulót.

Az *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna* címmel 2000. augusztus 5-én megnyílt kiállítás példaértékű magyarországi és erdélyi, múzeumi és egyházi összefogással valósult meg. A Lorántffy Zsuzsanna életművét bemutató kiállítás gondolata még 1997-ben fogalmazódott meg a Rákóczi Múzeumban. A kezdeményezés több szempontból aktuálisnak tűnt. 2000-ben születésének 400. évfordulóját köszönthetjük, ugyanakkor van mit pótolnunk, hiszen elég mostohán bánt az elmúlt század második fele a fejedelemasszony történelmi örökségével. Megvalósíthatónak tűnt az erdélyi és magyarországi társintézmények, múzeumok összefogása az életmű átfogó bemutatásához. Zsuzsanna fejedelemasszony életműve alkalmasnak tűnt arra, hogy a Millenniumot köszöntő magyarság számára követendő példát mutatva történelmünk olyan korszakára irányítsa sokak figyelmét, mely R. Várkonyi Ágnes szavaival élve a „megújulások kora".

A felvázolt célok megvalósításának első lépéseként az Erdélyi Múzeum Egyesülettől és a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeumtól kértünk segítséget. Szavaink meghallgatásra találtak. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad állami és egyházi gyűjteményei kölcsönöztek tárgyakat 2000-ben a kiállításhoz. Természetesen ehhez nagyon sok aprólékos kutatómunkára, egyeztetésre, engedélyeztetésre volt szükség.

A kiállítás műtárgyanyaga nagyobb részt a magyarországi gyűjtemények anyagából került bemutatásra. Ezt sem volt könnyű összeszedni. A munka kezdetén sokan, sokfelé tették fel a kérdést: „Hol vannak Lorántffy Zsuzsanna személyes tárgyai?", vagy jelentették ki: „Csupán kevés relikvia maradt meg a fejedelemasszonytól." A megvalósult kiállítás azonban a kétkedőket is megnyugtathatta: Magyarországon és Erdélyben szép számban maradtak meg tárgyai. Legtöbb a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben. Akik azonban nem látták a kiállítást, azok sem maradtak le mindenről. A Lorántffy tárgyi örökséget bemutatandó, megjelent egy különleges kiállítási katalógus. (*Lorántffy Zsuzsanna album.* Szerk.: Tamás Edit. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 39., Sárospatak, 2000.) Ez azért nem mindennapi, mert több évtizedes hiányt pótolva egy életrajzzal is megörvendezteti az érdeklődőket. Péter Katalin nagyszerű munkája a 2000-es évfordulót köszöntve készült, és olvasmányosan, ugyanakkor a történettudomány legújabb eredményeit felhasználva mutatja be a fejedelemasszony életének 60 évét. A kötet második részében Tamás Edit katalógusba rendezve a tárgyi emlékeket a Rákóczi–Lorántffy uradalmakat mutatja be. Ehhez kapcsolódik a kötet harmadik része, melyben 48 színes és 32 fekete-fehér oldalon jelennek meg a bemutatott tárgyak Váradi László fotói által. Felidézhetővé válnak ezáltal Lorántffy Zsuzsanna legendás terítői, az általa támogatott iskolák, nyomdák, a kor híres pedagógusai. Megjelennek a pompás ötvöstárgyak, a széles körben használt önedények, a habánok által készített kerámiák. Az uradalmak romokban is a későreneszánsz építőművészet gyöngyszemeiként számon tartott várai, kastélyai. Milyen kár, hogy nem illatosak a megjelenő könyveink, mert talán akkor a Zsuzsanna által oly kedvvel gondozott kertek növényeit is becsempészhettük volna a késői utódok világába. Az

albumot lapozgatva remélem, mindannyian megfogalmazzuk magunk számára Lorántffy Zsuzsanna örökségét. Kicsit átérezvén a kort, talán már nem is érezzük olyan távolinak e református nagyasszony életszemléletét, és igaznak érezzük a kiállítás rendezői által az életmű tagolására használt idézeteket. A lányok, asszonyok irigykedve olvassák talán I. Rákóczi György feleségéhez írt szavait: „...dicséretre méltóbb személyt nálad kívül nem láttam", s a fejedelmi pár lelki harmóniáját, szeretetét érezzük Zsuzsanna férjéhez írt soraiban is: „szolgálok kegyelmednek mint szerelmes uramnak."

Felütve a kötetet, emeljünk ki néhány figyelemre méltó tárgyat. A késő reneszánsz virágmotívumokkal díszített, Lorántffy Zsuzsanna ill. udvarának hímzőasszonyai által készített terítők még soha nem látott teljességben jelennek meg az albumban. Szöveges leírásuk mellett mind a tizet bemutatjuk a fotók segítségével egészében és részleteiben is. Ezek többsége adományként a református egyházközségekhez került és ott őrződött meg. Jelenlegi ismereteink szerint öt Lorántffy-címerrel díszített terítőt ismerünk. Ezek magyarországi múzeumokban vannak. Kettő található a Magyar Nemzeti Múzeumban, egy az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében, kettő Sárospatakon. Különleges éke a reneszánsz hímző művészetnek az a Felvidékről származó *Úrasztali terítő*, melyet Sárospatakon őriznek és a fejedelemasszony munkájaként tartanak számon. A kisméretű (68x75 cm) terítő közepén Erdély s a Lorántffyak címere látható. Lorántffy Zsuzsanna egyik hímzőasszonya, *Putnoky Klára úrasztali terítője* 1658-ban készült a felirat tanúsága szerint. A hatalmas méreteivel is impozáns (156x200 cm) terítő közepét arany-ezüst hímzéssel készült Lorántffy-címer foglalja el. A Budapesten őrzött Lorántffy-címeres terítőket az egyesített Lorántffy s Erdély címer alapján ugyancsak az I. Rákóczi György fejedelemmé választása és Lorántffy Zsuzsanna halála közötti időre keltezhetjük. Ez a három terítő Ember Mária jóvoltából már évek óta közismert a szakirodalomban. Közülük kettő a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán látható jelenleg. Egyik egy nagyméretű, zöld és vörös selyembársony terítő, a másik borvörös atlaszselyem, színes selyem- és aranyfonalas hímzéssel készített *Lorántffy-címeres kehelytakaró*. Az Iparművészeti gyűjtemény darabja, ágyterítő lehetett, meggypiros bársonyterítő, melyet arany- és ezüstfonállal hímeztek. További öt címer nélküli terítőt kötünk a fejedelemasszony személyéhez. Ezek közül igazi kuriózumok az Erdélyben megőrzött darabok. A kolozsvári 1648-ban került a Farkas utcai egyházközség tulajdonába. A nagyméretű (220x180 cm), színes forgórózsával díszített 80 kazettából álló terítőt nyers és ekrü színű neccelt részek fogják össze. A nagyváradolaszi terítő 1635-ben készült, Lukács evangéliumából idézett feliratot olvashatunk rajta: LVC 22 EZ AZ EN TESTEM AZ EN VEREM EZT MIVELIETEK AZ EN EMLEKEZETEMRE VR IESUS IRGALMAZ NEKÜNK 1635. A terítő 12 tábla rececsipkéből és 12 tábla színes virágos mintájú skófiummal és selyemmel hímzett lenvászon darabból van összedolgozva (6x4x30x30 cm).

Az ötvöstárgyak között a legkedvesebb a Lorántffy-címerrel díszített pohár. A 16. század második felében készült ezüstből, melynek oldalába háromszor a Lorántffy-címert vésték be. Története sem mindennapi. Halászok „fogták ki" Sárospatakon a Bodrogból. Tőlük Szirmay Antal Zemplén megyei jegyzőhöz került, aki eladta a Magyar

Nemzeti Múzeumnak. Hogyan került és mikor a Lorántffyak pohara a sárospataki vár mellett a Bodrogba? Talán sohasem tudjuk meg.

Akik alaposabban szeretnék megismerni Lorántffy Zsuzsannát és korát, azok egy kétrészes konferenciakötetben mélyedhetnek el. 2000. október 5–7. között nemzetközi tanácskozás értékelte a legújabb kutatások eredményeit Sárospatakon. (*Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna I–II.* Szerk.: Tamás Edit, Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 40–41. Sárospatak, 2000.) A Rákóczi Múzeum munkáját társrendezőként a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, a Magyar Comenius Társaság és az Erdélyi Múzeum Egyesület segítette. Ennek révén hangozhatott el a 42 előadás és jelenhetett meg a tanulmánykötet. Magyarországi, felvidéki és erdélyi kutatók számoltak be legújabb eredményeikről.

Az első kötet feleleveníti Lorántffy Zsuzsanna és családja életét. Péter Katalin tanulmányában érdekes kérdésre keresi a választ: Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok. Brandenburgi Katalin, Jagelló Anna, Habsburg Mária Krisztierna, Károlyi Zsuzsanna, Lorántffy Zsuzsanna tevékenységének szemléletes összehasonlítása kedvet ébreszt ahhoz, hogy minél többet tudjunk meg a 17. század asszonyairól. R. Várkonyi Ágnes *Amit megőrzött, és amit továbbadott* alcímmel megírt munkájában olvashatunk arról, hogy Lorántffy Zsuzsanna az egyetemes értelemben vett értékváltás korában született. Mit vitt magával a régi értékekből, és milyen értékeket alakított ki, mit adott tovább? – teszi fel a kérdést a professzor asszony. Összefoglalását érdemes idézni: „Magyar nyelvi kultúrájának gazdagsága, az ország más nyelvű nemzeteit támogató együttélési képessége, az ifjúság oktatásában követelt magas igényei, a sárospataki kollégium támogatásában is kifejezésre jutó felelőssége mind az országegységen észrevétlenül munkálkodó fejedelemasszony alakját vázolják fel előttünk: Szemeit válságos időkben is a *»magas hegyekre emelte«*. Élete során sokat búsult, de bízott a jövőben."

Ködöböcz József Sárospatak nagyasszonyaként, Demjén István sokoldalú fejedelemasszonyként mutatja be Zsuzsannát. Horn Ildikó a testvér, Lorántffy Kata életpályáját követi nyomon, míg Várkonyi Gábor a fia, II. Rákóczi György és katolikus menyasszonya, Báthory Zsófia szerelméről ír. Basics Beatrix a Lorántffy Zsuzsanna portré vitához szólt hozzá előadásában. Köztudott, hogy egyetlen sokak által vitatott ábrázolás köthető csak Zsuzsannához. Az utóbb készült metszetek, szobrok ez alapján készültek.

Az 1641-ben Gyulafehérváron kiadott *Moses és az profetak* című könyvével Lorántffy Zsuzsannát az első magyar nőírónak tekintjük. Másik írása *A Szentlélek származása* című nem maradt fenn. Fehér Erzsébet a fejedelemasszonyt őszinte, érzelmekkel teli, mélyen átélt, szép, megadó stílusúnak jellemzi. Köpeczi Béla és Petrőczi Éva Medgyesi Pál munkásságát és az őt támogató Zsuzsannát mutatják be. Az egyházakat és iskolákat támogató tevékenységéről többen szólnak a kötetben. Ágoston István György puritán humanizmusáról, Komlósi Sándor iskolákat támogató tevékenységéről, Füle Sándor Comenius és a magyar pedagógusok szellemi örökségéről, Sipos Gábor a fejedelemasszony kolozsvári adománylevéléről, Lázár Sándor a fogarasi iskoláról, Magyari András Zsuzsanna kulturális és oktatási tevékenységének modern vonásairól, Mandula Tibor Szatmár megyei tevékenységéről, Dienes Dénes a presbitériumokról ír. Ba-

logh Judit a Praxis pietatis megjelenési formáit elemzi Lorántffy Zsuzsanna levelezésében. A közkultúra és az életviszonyok kutatásának fontosságára világít rá Filep Antal tanulmánya. Bizonyosnak mondja, hogy az 1526 és 1711 közötti viharos, pusztulásokkal teli két évszázad minden zaklatottsága ellenére megőrzött annyi folytonosságot és folyamatosságot, hogy egyes közösségek és családok kezén a 20. századig fennmaradtak évszázados hajlékok, lakóházak, gazdasági épületek a falusi és mezővárosi helyi társadalmakban. Ugyanakkor felhívja a szerző a figyelmet arra, hogy nagy adóssága a hazai tudományosságnak, hogy korszerű formában nem tette közzé a 16–18. századi uradalmi leltárak iratanyagát.

A harmincéves háborúról Czigány István tanulmányában olvashatunk, I. Rákóczi György pénzpolitikáját Livia Calian, egy katolikus tanácsúr pályáját Orgona Angelika, egy székely nemesasszony életét Tüdős S. Kinga mutatja be.

A II. kötetben olvashatunk a fejedelemasszony és férje magyarországi és erdélyi építkezéseiről. Détshy Mihály az Örményesen, Királyhelmecen, Sátoraljaújhelyen folyt munkálatokat vette sorra. Részletesebb beszámoló olvasható a fejedelemasszony legkedvesebb lakóhelyéről, Sárospatakról. Az itt folyó építkezések fejedelemi központtá tették e várát, mely máig a magyarországi késő reneszánsz építészet legszebb emléke. A Lorántffy-címeres erkély, a fejedelemasszony hálószobája, a loggia, a Bokályos-ház, az ágyúterasz ma is mutatja az asszonyi kezek gondoskodását. Feld István a munkácsi vár 17. századi bemutatására vállalkozott. Írásának fotómellékletében különlegességet is közöl, a Lorántffy-címert a felsővár bejárati kapuja felett. Az 1896 körül készült fotó fontos dokumentum, a címer sajnos ma már nem látható, teljesen lepusztult. M. Nepper Ibolyától a Pocsajban folyó ásatásai eredményeként új információkat kaphatunk a „Hídközi várról". Kovács András hatalmas tanulmánya I. Rákóczi György erdélyi építkezéseinek nélkülözhetetlen összefoglalása. Haszonnal forgathatjuk Gyulafehérvár, Fogaras, Szamosújvár, Kővár, Déva, Székelyhíd, Pocsaj, Szatmár 17. századi épített örökségét kutatva. Kovács Zsolt a görgényi vár és a görgényszentimrei kastély bemutatására vállalkozott. Nagy-Tóth Ferenc és Fodorpataki László a nagyasszony kertészeti jelentőségét mutatja be, tanulmányuk címében tündérkertészként titulálva őt.

Tamás Edit írásában mesélnek a kedves tárgyak. A Lorántffy-hímzőműhely Sárospatakon megmaradt öt terítőjéről Pocsainé Erperjesi Eszter tollából olvashatunk. A virágos reneszánsz erdélyi hímzéseit Szőke Annamária mutatja be. Kováts Dániel a versek segítségével idézi fel a fejedelemasszonyt. Egy-egy rövidebb-hosszabb részlet mellett teljes terjedelmében olvashatjuk Tompa Mihály *Lorántfy Zsuzsána emlékezete*, ill. Szász Károly *Lorántfi Zsuzsána szőnyege* című versét – mindannyiunk örömére. A történelemben fontos szerepet játszott kortárs nagyasszonyok közül megismerkedhetünk Poppel Évával (Kincses Katalin Mária), Bornemissza Annával (Szoleczki Emese), Urai Évával, Váradi Erzsébettel (Mészáros Kálmán), de a parasztasszonyokkal is (Jan Adam). A korszak részletes megismerésében segítenek a külpolitikai vonatkozású tanulmányok (Kónya Péter – eperjesi béke, Varga J. János – Orta Madzsar, Gebei Sándor – lengyelországi hadjárat). A sárospataki Lorántffy hagyományokat Deák Gábor foglalta össze.

Lorántffy Zsuzsanna nemcsak korának volt szeretett nagyasszonya, hiszen tiszte-

lete a későbbi évszázadokban is megőrződött. Méltán mondta rá kortársa, Medgyesi Pál: „Isten anyaszentegyházának nemzetünkben kegyes dajkája". Méltó társa élete párjának, I. Rákóczi Györgynek, aki „Isten dicsőségéért, ez szegény haza szabadságáért" tevékenykedett élete folyamán.

Lorántffy Zsuzsanna 1660-ban bekövetkezett halálával a Lorántffy-család kilépett történelmünkből, letört az utolsó hársfalevél a címerbeli ágról, de művei által ma is él. És él szívünkben, emlékezünk... Eszembe jutnak végrendeletének sorai:

„És hagyom az egész nemes Magyarországnak". Szeretném, ha a 21. századi magyar embereknek is eszébe jutnának néha ezek a sorok és Medgyesi Pál sorai, mert ma is szükségünk van Lorántffy Zsuzsannákra, de ahhoz, hogy újra legyenek hozzá méltó nagyasszonyok, ismernünk kell az igazi Lorántffy Zsuzsannát!

A kiállítás és a konferencia megrendezését, a Lorántffy Album megjelentetését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma a Magyar Millennium program keretében támogatta.

Tamás Edit

Az erdélyi szászok reformátora

Honterus – Emlékkönyv

(Szerk. Karsay Orsolya és Monok István. Országos Széchenyi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest, 2001.)

A kötet a Johannes Honterus halálának 450. évfordulójára (1498–1549), 1999-ben rendezett emlékülés és kiállítás gazdag anyagának koncentrátuma. Jubileumi aktualitásából semmit sem veszített, ugyanis „1542-ben az ő tevékenységének köszönhetően a barcasági egyházközségek egyöntetűen a lutheranizmus útjára léptek." (33. o.), ebben az időszámításban pontosan 460 éve. A frissen könyvpiacra került kötet sokszínűségét Honterus sokoldalúsága (egy személyben volt teológus, nyomdász, kozmográfus, filológus, jogász és fametsző) indokolja, s így valamennyi színből kisebb vagy nagyobb ecsetnyomnyit kap az olvasó. A kötet hét tanulmánya így a következő módon épül fel: Mészáros István: Honterus és a brassói iskola, Csepregi Zoltán: A reformáció szó értelme Honterus 1543-as művének címében, P. Szabó Béla: A jogtudós Honterus – az európai „jus commune" közvetítője, Török Zsolt: Honterus: Rudimenta Cosmographica 1542, Plihál Katalin: Erdély térképi forrásai a XVI. században, Bartha Lajos: Johannes Honterus égboltképe, V. Ecsedy Judit: Kísérlet a Honterus nyomda rekonstrukciójára. A tanulmányok mellett Gernot Nussbacher, a teljesség igénye nélkül ugyan, a humanista Honterus külhonban kiadott munkáinak rendkívül alapos bibliográfiáját hozza. Ezután már csak a Honterus-munkákkal foglalkozó írásokat kellene egységesen összegyűjteni. Végül pedig a Honterus kiállítás anyagából tallóz W. Salgó Ágnes és Velenczei Katalin. Honterus alatt mást ért az egyháztörténész, mást a kozmográfus, mást a jogtudós, s megint mást a nyomdász.

Az összeállítás valamennyi darabja angol vagy német nyelven kivonatban tájékoztatja a nem magyar Honterus-kutatókat vagy érdeklődőket. (Bár itt-ott némi információ-

hiányt is találni. Pl. ha már megtanítják Corona magyar és román nevét a nem magyarul beszélő olvasónak, miért hagyják ki éppen a német megnevezést?)

A kiadványt tovább színesítik az igényesen elkészített és beillesztett (tér)képek és más illusztrációk, kellemesen megtörve ezzel az olykor túlságosan is szakmai szöveget.

A tanulmányok témafeldolgozása szemet szúr. Luther Honterust „a magyarok apostolának" nevezte. Sajnos a magyar keresztények vajmi kevesen és azok se sokat tudnak Honterus magyarok, de még a szászok közötti munkájáról sem. Annál több oldalon keresztül olvashatunk és tanulhatunk Honterus atlasz-csináló és égboltot papírra festő érdemeiről. Tanulságos végigolvasni a kötetet a refrénszóra vadászva is. „Honterus az első", „a hazai földrajzi tankönyvkiadó első fecskéje" (15. o.). A „világ első újkori zsebatlaszának fabrikálója" (57. o.), „a csillagképek figurái – először a csillagtérképek szerkesztésének története során – arccal fordulnak a szemlélő felé..." (107. o.), az első modern planiszféra megalkotója (116. o.), ő kezdeményezi a történelmi Magyarország területén a kora újkorban először a nem egyetemi szintű jogoktatást (38. o.), Magyarország első árvaszéke is neki köszönhető (47. o.), iskolájában a diákönkormányzat első magas szintre emelt formájával találkozhatunk, „a brassói evangélikus gyülekezet első papja"(16. o.) Ez utóbbi kissé eklektikus kifejezés értelmezését is hozza Csepregi Zoltán tanulmánya, melyben Honterus refrénszó nélkül is emlékkönyvbe kerülhet.

Több tanulmány kezdeténél a sorok közül kiolvasható az a „kényszer", hogy mielőtt bármit is szólnának a témáról, feltétlenül meg kell szobrosítani a személyt. A Honterus-homály egyértelműen magyarázza ezt a jelenséget, de emiatt fölösleges átfedések is jelentkeznek. Honterus önmagáról nem sokat írt, utódai sem gazdagíthatták családi anekdotákkal a művelődéstörténetet, s a brassói tűzvész(ekben) sok papír is odaveszett. Talán ez a rejtély követelőzik.

Még néhány mondat az emlékkönyvről, a fenti felsorolás sorrendjét követve:

• aki Honterus iskolaszervezési ténykedései után kutat, a tanulmány olvasása után kézébe kívánja venni a Constitutio scholae Coroniensist. Ez a honterusi oldal valamennyiünket érint.

• P. Szabó Béla a „jog" szempontjából járja végig Honterus életállomásait: Brassó, Bécs, Regensburg, Ingolstadt, Krakkó, Nünberg, Bázel, Brassó, Wittenberg, Brassó. A tanulmány jó Honterus keresztmetszetnek bizonyul, s aki többre kíváncsi, előveheti a Compendium iuris civilis in usum civitatum Saxonicarum in Transylvania collectum-ot.

• Török Zsolt tanulmányának címbeli kérdését csak a Rudimenta Cosmographica olvasása oldaná meg. A tanulmány alapos korba illesztéssel lábjegyzetszerűen vezeti be a laikus olvasót e tudomány élvezetébe.

• Honterus égboltképével ismerkedhetünk, s kísérhetjük végig az első modern csillagtérkép kalandos útját.

• a Honterus nyomda rekonstruálása kísérlet marad, ezt azonban nagy alapossággal bizonyítja a szerző. Az olvasótábort talán leginkább megszűrő tanulmány.

Summázva: a Honterus emlékkönyv igényes és színvonalas anyagot tesz az asztalra. A tanulmányok félreérthetetlenül tükrözik a Honterus-érdeklődők „származási terü-

letét". A kezünkben lévő puzzle darabokból még csak halvány fogalmat kapunk a képről. Mondhatjuk, hogy ennyit engednek meg az emlékkönyv szerkesztés szabályai, de azt is mondhatjuk, hogy a nagy Honterus kutatás, legalább is saját portánkon belül, még hátra van.

Nagy Dorottya

Egy prédikációs könyvről

Kulcsár György postillái 1574-ből
(hasonmás kiadás, Galérija – Múzeum, Lendva, 2001.)

Kint zajos a világ: hadak vonulnak, uralkodók perlekednek, s nincs béke a felekezetek között sem. Soha nagyobb szükség nem volt Isten igéjének tiszta, biblikus, avatott hirdetésére, vigaszra, biztatásra.

1574-et írunk. A történelmi Magyarország délnyugati csücskében, Alsólendván egy protestáns lelkész, Kulcsár György kiadja postilláit. Az egész esztendőre szóló 66 prédikáció szép renddel épül: megadja az evangélium szövegét, rövid értelmezését, majd pontokba szedi beszédének vázlatát. A beszéd leírása, végül összefoglalás következik, s itt a margón még elhelyez utalásokat, melyik rész summázata ez.

Már saját korában is feltűnő a prédikációs kötet népszerűsége. Az akkor szokatlan gyorsasággal bekövetkező újabb kiadások (Bártfa: 1579, 1597), az egymástól oly távoli vidékek, ahol ismerték, olvasták, a nevezetes személyiségek, akik használták, mindmind egy különleges érték felismerését jelzik. Az utókor számára is mérvadó Szenci Molnár Albert vélekedése több évtizeddel a megjelenés után: szerinte az egyetlen postillás kötet Kulcsár Györgyé, amely megérdemli az újbóli kinyomtatást.

Kulcsár György művének erényei sorában az irodalomtörténész, Hubert Ildikó első helyre teszi, hogy „prédikációiból mindig nagy szeretet sugárzik", mentes a személyeskedésektől, a vitás teológiai kérdések fejtegetéseitől. Hallgatói, olvasói számára megnyugvást, vigasztalást adott, Isten irántunk való „jóakaratjáról" beszél, nem merül ki igehirdetése a bűnök ostorozásában. Nyelvezete színes, életteli: „hasonlatai, köznapi életet jellemző beszédfordulatai, a korban kedvelt közmondások, szállóigék segítették mondanivalójának közérthetőségét."

A hasonmás kötethez mellékelt, kis könyv alakú, többnyelvű tanulmányban (Hubert Ildikó: Kulcsár György, alsólindvai prédikátor, †Alsólendva, 1577. június 11.) a szerző gazdag kutatási anyag segítségével mutatja be Kulcsár György életét, munkásságát, felvázolja a kor szellemi életét, és különösen részletesen elemzi a prédikációk tartalmi, nyelvi jellegzetességeit. „Kulcsár György igehirdetése az evangéliumi morálra épülő, a gyakorlati életben utat mutató igehirdetés volt. Szép folyóbeszédre emlékeztető tanítása elkerülte a ...dogmatikus, száraz, olykor racionális vagy más felekezet ellen érzelmileg felkorbácsoló hangütéseket... Jó megfigyelőképessége, szépírói erényei, írásban-igehirdetésben örömet lelő prédikátori magatartása a XVI. század legjobb prózaírói közé emelték őt."

Kint zajos a világ: hadak vonulnak, országok perlekednek, nincs béke a vallásfelekezetek között sem. Soha nagyobb szükség nem volt Isten igéjének tiszta, biblikus avatott hirdetésére; vigaszra, biztatásra.

2001-et írunk. Az utódok példát láthatnak, tanulhatnak, erőt meríthetnek a múlt e jeles alkotásából (gondolhatunk itt az egyházi és irodalmi szakmára, és az érdeklődő hívekre egyaránt). Alsólendva polgárai pedig már eddig is merítettek belőle erőt: Kulcsár Györgyöt a magukénak vallják, művét szeretnék kiemelni a feledés homályából, illő módon megőrizni a jövendőnek, s most megtették a legfontosabb lépést, elősegítették a mű hasonmás kiadásának megjelenését.

A hasonmás kiadás megrendelhető: Gerics Ferenc, Galéria – Múzeum, 9220 LENDVA, Slovenia; ára: 10 000 Ft.

Széplaki György

Egy cipszer diák tanulmányútja

Ifj. Buchholtz György második peregrinációja (1713).
(Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Bogár Judit. Pázmány Irodalmi Műhely. Források 1. PPKE BTK, Piliscsaba, 2000.)

Ifj. Buchholtz György (1688–1737) evangélikus tanár (1723-tól késmárki rektor) főleg természettudományos munkáiról nevezetes. Bogár Judit munkája viszont nem ezeket, nem is iskoladrámáit emeli ki a feledésből, hanem latin nyelvű naplóját, melynek majd háromezer oldala maradt ránk. „Nap mint nap, hol részletesen, hol rövidebben feljegyezte, mit csinált – ismerteti ezt Varga Imre *Bucholtz György (1688–1737) és az iskolai színjátszás* című könyvében –, mi történt vele és környezetében, kivel találkozott, kitől kapott és kinek írt levelet; mit tanult (majd később, tanított), milyen munkát mikor kezdett el olvasni és mikor fejezte azt be; milyen célból, kinek írt verseket, beszédeket, sokféle témáról különböző írásokat; mikor, milyen templomban orgonált, hallgatott prédikációt és kitől (majd később mikor, milyen nyelven és miről tartott ő maga beszédet); kinél ebédelt, vacsorázott (majd később, kit látott vendégül). Számot ad halálesetekről, temetésekről, lakodalmakról, születésekről, egyházi, iskolai ünnepségekről, összejövetelekről, gyűlésekről; utazásairól, kirándulásairól; nevezetességekről, könyvtárak látogatásáról stb. Beszámol a hallott vagy olvasott hírekről.„

Első külföldi tanulmányútja során két évet töltött (az akkor svéd) greifswaldi egyetemen, második útján több egyetemet látogatott meg rövidebb időre. Lipcse, Halle, Jéna, Wittenberg voltak akkoriban a legnépszerűbb német egyetemek, s mivel ezek a városok közel fekszenek egymáshoz, az utazónak meg sem kellett magát túlságosan erőltetnie. Szabadidejét Buchholtz itt tanuló „Hungarus" honfitársaival töltötte, akik lehettek német, magyar vagy szlovák anyanyelvűek (a latin mellett a naplóíró mind a három nyelvet bírta), összekapcsolta őket a pátriájukhoz, Magyarország északi megyéihez való kötődésük. Akadnak a diákseregben, akik majdan orvosként, jogászként jelentőset alkottak, s nevük bevonult a lexikonokba. Felbukkannak a naplóban későbbi

neves lelkészek, mint például Bognár György (Hallében, 56, 70) vagy Weiss Mihály (Jénában, 61k) – idehaza mindketten esperesek lesznek.

Az előadótermek, könyvtárak és könyvkereskedések mellett a helyi attrakciókat is buzgón látogatta a peregrinus: Drezdában a kincstárat, Hallében a patikát, Wittenbergben a Luther-relikviákat. Jénában írta le naplójának majdan legtöbbet idézett mondatát: „Az ágyban megszakítás nélkül a pietistákról vitatkoztunk." (58) Hogy ő hogyan foglalhatott ebben a vitában állást, arról a mai pietizmuskutatók folytatnak vitát.

Bogár Judit kiadványa egy alapos bevezető után mintegy negyven oldalon az 1713-as útinapló latin szövegét nyújtja. A kiadás textológiai szempontból magasan megfelel a Magyarországon megszokott elvárásoknak. Legfeljebb olyan segédeszközök hiánya kérhető rajta számon, melyek újkori filológiánkban még egyáltalán nem vertek gyökeret (pl. sorok számozása). A négynyelvű Buchholtzhoz méltóan a könyvecske szintén négynyelvű: német és szlovák összefoglalót is tartalmaz.

A most útjára bocsátott forráskiadvány-sorozat további adalékokkal is kecsegteti az evangélikus múlt és a felekezetfölötti hazai művelődéstörténet iránt érdeklődőket, hisz úgy hírlik, a piliscsabai irodalomtörténészek jelenleg a Buchholtz-levelezés feltárásán is fáradoznak. Bizakodhat az olvasó, vaskos köteteket tartogat még számára a jövő.

Csepregi Zoltán

A pesti egyház múltja

Fabiny Tibor: Az első kövek
(Pesti Evangélikus Egyház, Budapest, 2000.)

A megismert és megszeretett múlt is hozzátartozik ahhoz, hogy az ember valahol a világban otthon legyen. Így van ez a családi életben, a nemzettudat vonalán, de a lelkészi szolgálatban is. Amikor az emberi kapcsolatok mellett a gyülekezet múltja is az ember részévé válik, megismeri és megszereti azt, akkor éli át az ember még nagyobb mélységében, hogy hazaérkezett.

Ezért csak nagyon személyesen tudok szólni Fabiny Tibor ny. egyháztörténész professzor, a Deák téri gyülekezet presbitere *Az első kövek* című könyvéről, mert számomra otthonteremtő erővé vált. A könyv a Pesti Evangélikus Egyház, a Buda és Pest városokban elsőként megszervezett evangélikus gyülekezet megalakulásának története. A könyv tartalmának gerincét az 1787. és az 1811. évszámok keretezik. Az első évszám a gyülekezet megalakulásának éve. Ennek eseményei mellett a könyv felöleli a reformáció kezdetétől addig eltelt időszakot is, benne kiemelten tárgyalva a gyülekezeti élet megindulását megelőző éveket. Az 1811. év pedig a Deák téri templom építésének befejező esztendeje. A cím a templom 1799-ben történt alapkőletételére utal. Ugyanakkor utal egyrészt azokra az egyházunk és társadalmunk életében kimagasló szerepet betöltött, másrészt a ma már névtelenségben porladó személyekre is, akik mint élő kövek (1Pt 2,5) építették fel nemcsak a templomot és az iskolát, hanem az egyház élő közösségét is.

A könyv törzsanyagát Fabiny Tibor közel negyven éve, még csöglei lelkész korában írta meg hálája és szeretete jeléül egykori gyülekezete felé. Ezt a munkát csupán kézirat őrizte a lelkészi hivatalban. A templom alapkőletételének 200. évfordulója kapcsán megjelent, a korábbi kézirathoz képest kibővített könyv segítségével a Deák téri gyülekezet megalakulásának történelme most közkinccsé válhatott. Magam a megjelenő könyvhöz segédmunkát, kiegészítő levéltári kutatásokat, többek között illusztrációk és képanyag összegyűjtését és kiegészítését vállaltam fel. A könyvbe került 99 fénykép és metszet a könyvet albummá teszi, segítségükkel a szöveg is közelebb jöhet mindenkihez. Így készültek fényképek a könyv által érintett helyszíneken: Pilisen, Péteriben, Szirákon vagy Cinkotán, jártam a múzeumokat régi fotók és festmények után, és kutattam levéltárakban is, természetesen mindenek előtt az Evangélikus Országos Levéltárban, ahol gyülekezetünk múltjának dokumentumai elsősorban találhatók.

Magam is nagyon sokat gazdagodtam. A múlt valóban tanít. Jól esett levéltárunkban sok más anyag mellett kézbe venni a pilisi Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária végrendeletét, aki gyülekezetünk megalakulásához az első nagy összegű adományt adta, a templom építéséhez újabb 10000 rajnai forintot, majd azt írja végrendeletében a pesti evangélikusoknak: „Arra kérem mindnyájat, hogy egymást igazán szeressék és szíves és nem színes attyafisággal éljenek mindenkor." Azóta vasárnaponként másképp veszem kezembe a nemesi címerével díszített úrvacsorai kelyhünket, amelyet 1787-ben ugyancsak ő adományozott. Jó volt elolvasni a Földváry család levelét, akik 50 ezer téglának elkészítését és kiégettetését ajánlották fel. Jó olvasni a könyvben a templomért hozott áldozatokról: a Wattay család 30 ezer téglájáról, a sziráki Teleki Józsefné Roth Johanna 4 ezer forintos adománya mellett a templomépítéshez rendelkezésre bocsátott 364 ezer téglájáról, vagy a környező gyülekezetek, így Pilis, Alberti és Cinkota gyülekezetei által felajánlott fuvarokról is. Örültem, amikor rátaláltam és lefényképezhettem első kurátorunknak, Liedemann János Sámuelnek a gyülekezet megalakulásától 1832-ig vezetett kézírásos gyülekezettörténetét, amelyet levéltárosaink is elveszettnek hittek. S jó volt belelapozni kétszáz éve őrzött nyugták kötegeibe, amelyek Molnár János, a gyülekezet első lelkésze aláírásával a templom építéséhez kisebb vagy nagyobb összegek átvételét igazolják.

Kiragadott példák ezek, amelyek között még egyet említek, egy gyűjtőfüzetet. 1792. novemberi keltezésű, egy hónappal a templomtelek birtokunkba kerülése után. A restaurálásra váró iratok között találtam rá. Az erősen sérült állapotban lévő kis füzeten Molnár lelkész kézírásával a következő olvasható: „Valóságos és eredeti feljegyzése azon keresztyéni kegyes indulatból származott segítségnek, mellyet az komáromi deszkával és egyéb épületre való fával kereskedő érdemes urak az Pesti és Budai egygyesült Augustána valláson levő Evangyélika Gyülekezető temploma építésére ajánlottak." Az írás alatt a füzetet az egyház piros viaszpecsétje hitelesíti. A füzetben pedig a megajánlók saját kezű bejegyzéseivel a templomra felajánlott (itt betűhíven idézett) adományok sorakoznak: „Johanes Zelenka megajánlott 100 deszkát. Gottlieb Péter ajánlot 50 szál deszkát. Adam Ladiver 3 szál fenyőt. Idősebbik Valentenyi Mihály 25 szál deszkát. Én Paulus Fabri ajánlok 25 deszkát. Majd az újabb sor a dátumot is tartalmazza: 1793. 11. Jan. Kriek András és Kriek Mártony testvérek companiája 25 deszkát és hozzája 2

szál fenyőt..." és így tovább. Ezt a füzetet is lefényképeztem, számomra Fabiny Tibor könyvének egyik legbeszédesebb illusztrációja. Arról szól, hogy milyen sok ember egyházszeretete beleépült templomunkba. Arról szól, hogy milyen gazdag az az egyház, ahol összefognak és egyet akarnak. Mindmáig arról üzen, hogy amit Istennek adunk, az marad meg legtovább.

Azóta a templomba is kicsit másképp megyek be. Korábban is mindig hatott rám nemes szépsége, felemelő egyszerűsége, arányos monumentalitása, művészi emelkedettsége, ha nem is tudnám szakszerűen megmagyarázni, hogy miért is szép igazán. De a múltat megismerve emberi és építészeti értékei mögött ma ott látom templomépítő testvéreimet is. A gazdagabbakat, nemes neveseket, akikről olajportrék is maradtak, akik több tízezres nagyságrendben adtak téglát, adtak nagy összegeket, és akiknek magas állami és egyházi tisztségük révén is meghatározó szerepük volt koruk egyházának történetében is. A templom falaira tekintve ma már nekem felréved arcuk, festményekről megismert tekintetük. De a templom épületében ott vannak az azóta ismeretlenségben porladók is, a Paulus Fabrik a 25 deszkájukkal és a Kriek testvérek kompániája a 3 szál fenyőjükkel. És jelen vannak őseink a templom épületében mindazzal is, ami már nem kő és nem tégla, nem deszka és nem anyag, hanem egyházszeretet, hűség, Istenbe vetett hit és jövőbe vetett remény. És áldozat az Ügyért, az Evangéliumért. Templomunk sem csak anyagaiból áll, mint ahogyan az élő szervezet is több, mint anyagai összessége. „Az élet minősége nem foglalható egyenletbe, nem mérhető műszerrel, nem táplálható számítógépbe – csak érző emberek menthetik meg darabonként és nagy szeretettel" – olvasható Victor F. Weisskopf fizikus *A tudomány jelentősége* című tanulmányában. A templom minősége is több mint matéria, több mint építészet, több mint művészet vagy mérnöki tudomány – tégláiban, gerendáiban, köveiben és faragványaiban ott vannak az érző emberi szívek, ott van az összefogás ereje és elődeink hitvallása is. Sok tény és információ mellett erről szól nekem Fabiny Tibor gyülekezettörténeti könyve egészen személyesen.

Zászkaliczky Péter

„Mint tenger, táncol az isten."

Hoványi János: Rigó és mandala.
(Borda Antikvárium, Budapest, 2000.)

Nem tudom, gyakorlat-e, hogy antikvárium ad ki verskötetet. Vallásos ember a véletlent mindig más fénytörésben látja, most is így vagyunk. A véletlen kérdése azonban – fáradékony életünkben – nem mindig gyötör. Hoványi János verseit olvasván – s az impresszum adatok birtokában – eszünkbe jutott. Nem az óság, nem a műviség miatt – rossz versekről nem írnánk –, hanem mert hallani véljük a *hangot*, s nem nyűgöz le korunk, melynek áldásait pedig élvezzük.

Óvatosan, pozitivistaként szólunk: negyvenkét év harminchat verse; általában rövid versek. S amikor Babits, Hamvas, Kerényi nevét említjük: még ez sem a saját leleményünk. Magától a költőtől tudjuk. Az ajánlás – Mesteremnek –, úgy véljük, Hamvas

Bélát szólítja, de mindannyiunk Mesterére ugyanúgy gondolhatunk. Hiszen utalássá, jellé válhat a személy – s élét veszíti a különbség. Görcsöt kap a szánk, ha netalán fejlődésről szólunk, de az ismertető nem képes föllobbantani az extázist: arról beszél, amiről még tud beszélni. S a harminchat versről szólván dicsérnie kell korunk feszességét, kevés szó különös izzását: ahogy korábban nem létezett. Fölöslegesnek ítéltetett a rím, sőt – gyakran – a ritmus; a vers lényege, hogy a szavak szorítsák össze a torkot. Ahogy a szó súlya megnő, úgy rövidül a vers. Ahogy a torok összeszorul, úgy ér véget a szavalás – vagy akár a versmondás – kora. S a szó mágiája mindinkább legyőzi a ritmus mágiáját; s nem csupán azt, hanem a szavakból építkező, zárt gondolatsorokat is. Nem az értelmetlenség tör be, de az egységes gondolatmenetet mintegy magába szívja az utalások bonyolult és hajszálfinom hálózata: ebből a szempontból a *Rigó és mandala* valószínűleg virtuóz teljesítmény. Azonban nem tudjuk – nem tudhatjuk –, hogy a szó különös ereje – amelytől a torok összeszorul –, megőrzi-e hatását későbbi korokban. Átalakul a hagyomány, az irodalom helye változik, s birodalmi nyelvvé lesz a maradék magyar: ilyen korban talán nem kell jósolnunk.

Tekintsük azonban e karcsú kötetet pusztán kísérletnek – noha személy szerint sokkal többnek tartjuk –, néhány kiemelkedő vonását még akkor sem vitathatjuk el. Szellemi öröksége három felé ágazik: keresztyénség, hellén világ, Távol-Kelet. A Krisztus-hit és a görögség markánsan jelenik meg a témák és a képek által, míg a Távol-Kelet finoman, áttételesen érvényesül. Mert nem a haikura és a mandalára gondolunk: viszonylag csekély a közvetlen jelenlét. Fontosabbnak ítéljük, hogy a sorok és a szavak elhelyezésének különös súlya van: a versnek része a vers látványa. Tudjuk, hogy ez a furcsa, napnyugati kalligráfia már módszerré vált, mégis távol-keleti asszociációra gyanakszunk: talán azért, mert a szó gyakran látvány és mondat egyszerre. S ha valakinek sikerül harminchat rövid versben a lélek jelenidejét a szellem hármas örökségével együtt megszólaltatni, ha gondolkodása nem könyvszagú, s elkerüli vallások és hagyományok ízléstelen összemosását: mindenképpen figyelni kell rá. Különös szavai közt, feszült és tragikus világában személy szerint otthon éreztük magunkat. Tömörsége, erős hellén ízei segítik, hogy elkerülje a moralizálást és az érzelgést, a keresztyén ihletésű költészet két nagy kísértőjét. A lélek minden ízében vallásos, de az Istenhez sóhajtás – közvetlen formában – ritkán szólal meg a versben; a kő, a szikla, a szobor képe annál gyakrabban jelenik meg: felidézi ugyan számunkra Levante kopár, nagy múltú világát, de a lélek keménységét, tartását, önmagába zártságát is sugallja. Önáltatás volna megértésről beszélnünk: a jelképek és az utalások hálójában időről-időre tanácstalanul állunk, s csak bizonytalanul próbáljuk megfejteni szavak, sorok – sőt, egész versek – finom egymásnak felelését. Műveltségünk, ismeretanyagunk talán szűkös, talán más, de az emlékezet mégis segít valamit. Néhány évvel ezelőtt egy sokat idézett szellem vicsorogva támadt a fénymisztikára, s most, Hoványi János karcsú kötetében újra meg újra fölragyog az a fény. Nem is tudjuk: jelent-e meg nálunk valaha verskötet, amelyben a fény-gondolat – ez a nagy hagyomány – ennyire élő és ható. Nehéz ugyan elképzelni, hogy korunkban valaki himnuszokat ír majd az isteni fényről, az örök világosságról, de a *Rigó és mandala* utalásai – a különös fölizzások – éppen eleget mondanak: s ez vigaszunk.

Könnyebb azonban – s talán helyénvalóbb – a mesterségről szólni: kimunkált – Babitson és Radnótin érlelődő – költői nyelv, fejlődést, változást észlelhetünk benne – hiszen négy évtizedről van szó –, de a színvonal mindvégig magas. Tömörsége, egyéni szó- és képalkalmazása korunké. A tömörségből fakad – néhány helyen – a kettős értelem: nem rejti el, csupán mélyíti az üzenetet. Ugyancsak a tömörségből erednek különös, archaikus ízei. Néhány helyen szembetűnnek a – valódi, vagy ál – tükörfordítások. Máskor japán, vagy görög hangnemben írt virtuóz remeklést olvashatunk. Feltűnik a szabad verselés, valamint a klasszikus metrum sűrű egymásba játszása. S bár verse inkább szűkszavú, a költő mégsem titkolja vonzalmát a nagy antik periódus iránt.

Egészen tárgyszerűen írjuk: a tudós költő és a rendkívüli műgond – ezek az elcsépelt, nem igazán jóízű kifejezések – új tartalmat nyernek a *Rigó és mandala* olvasása közben, de sokkal fontosabb ennél, hogy élő a hang: sűrű, helyenként szinte perzsel, keresztyén Orpheuszhoz méltóan.

Mányoki János